

EKOLOGIYA HUQUQI

Alimova Dilfuza Obidovna

Buxoro shahar kasb - hunar maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ekologik huquq tushunchasi , ekologik huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlik, tabiatni himoya qilishning huquqiy tartiboti haqida so'z boradi.*

Tayanch so'zlar: *ekologiya va tabiiy atrof muhit, ekologik huquqbuzarlik, huquqiy va iqtisodiy javobgarlik...*

Ekologiya grekcha so'z bo'lib, " oikos " - "uy", "turar joy" va "logos " ta'limot" degan ma'noni bildiradi. "Ekologiya" tushunchasi fanga nemis biologi Ernest Gekkel (1866-1869) tomonidan olib kiriladi. U o'zining "Umumiy morfologiya" nomli kitobida ekologiya haqidagi ilk fikrlarini bayon etadi. Keyinchalik XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida ingliz filoligi I. Berdonsederson hamda amerikalik olimlar S. Farbe va K. Shreterlar ekologiya to'g'risida o'zlarining fikr va ta'limotlarini yozdilar . XX asrning boshlariga kelib Ekologiya fanning mustaqil sohasi sifatida shakllandi. Ekologiya huquqi fani esa dastlab, " Tabiatni huquqiy muhofaza qilish " nomi bilan 1960-yilning sentyabr oyidan Qozon Universitetida, 1973-yildan boshlab M.V.Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetida alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. O'zbekiston Respublikasining oliy o'quv yurtlarida esa 1980 yillardan o'qitila boshlandi. Ekologiya huquqi huquq tizimining yagona bir tarmog'i hisoblanib u tabiat, jamiyat va umuman insoniyat o'rtasidagi o'zaro ekologik munosobatlarni tartibga soladi, uning huquqiy – ekologik prinsiplarini, normalarini o'rganuvchi fan sifatida shakllanib boradi. Chunki , inson tabiatdan foydala borib, uning geografik muhitini o'zgartiradi, tabiiylikka putur yetkazib, rivojlanish muvozanatini buzadi, tabiiy jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday ekologik salbiy ta'sirning oqibati esa tabiatdagi o'zaro muttanasoblikka zarar yetkazib, biosfera va inson o'rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Shuning uchun ham tabiat , jamiyat va inson o'rtasidagi muvozanat me'yorini saqlab qolish, ona tabiatdan va uning boyliklaridan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilishga juda katta e'tibor berish insoniyat oldidagi dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Zero, hozirgi sharoitda ,tabiatni muhofaza qilish, ekologik muammolarni hal etish , ekologik huquqbuzarliklarga qarshi kurash insoniyatning ongli faoliyati bo'lmog'i lozim. Shunday ekan, ekologiya huquqi tabiat, jamiyat va inson o'rtasidagi mavjud qonuniyatlarni ochib beradi, boshqa ekologiya huquqi institutlarini kengroq o'rganish uchun nazariy asos hisoblanadi, ekologik siyosatning shakllanishiga va rivojlanishiga keng ta'sir ko'rsatadi, ekologik – huquqiy ong va tafakkur hamda ekologik – huquqiy ma'naviyat va madaniyatning negizini yaratadi. Ekologiya huquqining huquq tizimida mustaqil fan tarmog'i sifatida tan olishi uning predmeti va metodiga oid maxsus belgilaridir. Ekologiya huquqi fanining predmeti u o'rganadigan masalalarning majmui hisoblanadi. Demak,

ekologiya huquqi fanining predmeti- tabiat, jamiyat va insoniyat (kishilar) o'rtasidagi o'zaro tabiiy muttanosibligini saqlash hamda ekologik huquqiy munosobatlarini mustahkamlashdan iborat. Ekologiya huquqi boshqa huquq tarmoqlaridan o'zining subyekti va obyektiga egaligi, davlat ekologik boshqaruv tizimi mavjudligi, ekologik huquqiy normalariga rioya qilish, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza etish, xalqaro ekologiya huquqi normalari bilan bog'liqligi nuqtai nazaridan farq qiladi. Buni keng ma'noda ekologiyaga oid muammolar chegara bilmasligi va global tusga ega ekanligi bilan tushuntirish mumkin. Ekologiya huquqining asosiy maqsadi – tabiat , jamiyat va inson o'rtasidagi muvozanatni saqlash, hozirgi va kelajak avlod uchun tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va ularni huquqiy ekologik muhofaza qilish hamda jamiyatdagi ekologik munosobatlarni huquqiy tartibga solish. Shunga ko'ra, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosobatlarda iqtisodiyot muhim rol o'ynaydi. Aholining tez ko'payib borishi va ehtiyoji to'xtovsiz o'sishi bilan bo'g'liq holda sodir bo'layotgan iqtisodiy rivojlanish resurs sig'imi yuqori texnologiya yer sayyorasining qiyofasini tez o'zgartirishga, unga tuzatib va to'ldirib bo'lmaydigan ziyon yetkazishga sabab bo'lmoqda. Mineral xom ashyo resurslarining cheklanganligi, tabiat komplekslarining resurslarini takror ishlab chiqarish imkoniyatlarining shuningdek, ishlab chiqarish chiqindilarini neytrallash yechimini topishni murakkablashtiradi. Bular aniqlangan ekologik - iqtisodiy muammolarni tadqiq etadigan va kelgusida sodir bo'lishi mumkin bo'ladigan halokatli ekologik muammolarning yechimini topishga xizmat qiladigan fanni shakllantirish va rivojlantirishga ijtimoiy ehtiyojning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Dunyo tajribalari shuni ko'rsatadiki, tabiatni vayron etish, tabiiy rasurslardan nooqilona foydalanish oqibatida atmosfera havosi va ekologik muvozanatning izdan chiqishi kuzatilmoqda va ekologiya sohasidagi noqonuniy harakatlar ko'payib bormoqda. Bunday huquqbuzarliklar uchun esa javobgarlik muqarrar. Ekologik huquqbuzarliklar sodir etganlik uchun javobgarlik huquqiy javobgarlik institutining bir qismi bo'lib, uning tushunchasi, mohiyati, mazmunini va hususiyatlarini bilib olish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ham qonunchilikka oid huquqiy adabiyotlarda ushbu masalaga alohida e'tibor berilgan . Xullas, ekologiya sohasidagi huquqbuzarlik- aybdorning qonunga xilof xatti- harakat yoki harakarsizligi oqibatida ekologiya tizimiga yoki ekologiya sohasiga yetkazilgan zarar, ekologik sohani mustahkamlash yoki uni rivojlantirishga tajavus qilish, ekologik talablarni o'z vaqtida amalga oshirishga putur yetkazish hamda ekologiya sohasidagi qonun va talablarni tuzishda namoyon bo'ladi. Ta'kidlash o'rinliki, ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarlik subyekting huquqiy normalariga qarshi qilgan hatti-harakati bilan qasddan yoki ehtiyotsizlikdan, tabiat obyektlariga – yer, suv –yer osti boyliklari, atmosfera havosi, o'rmon, hayvonot va o'simliklar dunyosiga, hamda inson salomatligi va yashash muhiti uchun xavfli bo'lgan harakat yoki harakatsizlik oqibatidir. Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarning turlari va belgilari ana shu huquqbuzarliklarni tavsiflaydigan hususiyatdir. Ekologiya sohasidagi sodir etiladigan huquqbuzarlikning

o'ziga hos bo'lgab quyidagi belgilari mavjud bo'lganda, ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklar kelib chiqadi. 1) aybning mavjudligi; 2) ijtimoiy xavfliligi; 3) huquq normalariga zidligi; 4) jazo muqarrarliligi. Ekologiya sohasidagi huquqbuzarliklarni tavsiflovchi belgilardan biri ayblilik hisoblanadi. Bunda ekologik huquq normasini yuridik javobgarlikni zimmasiga olishga qodir bo'lgan shaxs buzadi va shaxs bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatidan sodir etadi. Ekologiya sohasidagi huquqbuzarlik uchun aniqlangan ayb – shu sohada shaxsning o'zi sodir etgan huquqqa hilof harakatiga va uning zarali oqibatlariga ruhiy munosobatidir. Tasodifiy yoki baxtsiz xodisa natijasida biror kimsaga yoki korxonaga, muassasa, tashkilotga aybsiz zarar yetkazish hodisasi ekologik huquqbuzarliklar jumlasiga kirmaydi. Ekologik huquqbuzarlikni sodir etishda ijtimoiy xavflilik darajasi shundan iboratki, bunda ekologik huquqbuzarliklar jamiyatning, davlatning ekologik tizimiga, ekologiya sohasidagi boshqaruvga va ekologik siyosatga tajovus qiladi yoki ayrim ekologik huquq va manfaatlar poymol etiladi. Ekologik huquqbuzarliklarning zaraligi yoki xavfliligi shundaki, u jamiyat, davlatning ekologik manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ekologiya sohasida huquq normalariga zidlikda – ma'lum qilmish oqibatida ekologik qonunlarning yoki muayyan ekologik huquqiy normalarining buzilishi ma'lum bo'ladi. Yoki ekologik huquqbuzarliklar tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi yohud boshqa ekologik huquq normalarida belgilab qo'yilgan taqiqni buzadi. Agarda belgilangan ekologik taqiqar buzilmasa, unda ekologik huquqbuzarliklar mavjud deb tan olinmaydi. Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar yuzaga kelishi uchun jazoga sazovorlik bo'lishi shart. U ma'lum ekologik huquqbuzarliklar uchun uni sodir etgan shaxs (subyekt) ning vakolatli davlat organi tomonidan ma'lum javobgarlikka tortilishini o'zida ifodalaydi. Ayrim hollarda shaxs qonunga binoan javobgarlikdan ozod etilishi mumkin, lekin buni ham tegishli vakolatli davlat organlari amalga oshiradilar. Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar tarkibiga: subyekt, obyekt, subyektiv tomon va obyektiv tomon, ekologik huquqbuzarliklar oqibatida ekologik tizim, manfaat va sohaga yetkazilgan zarar hamda u bilan bog'liq holatlar kiradi. Ekologiya sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklarning quyidagi turlari mavjud: 1) intizomiy – huquqiy (mehnat intizomi va unga amal qilish, kech qolish va ishga kelmaslik oqibatida); 2) ma'muriy – huquqiy (tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi huquq normalarini buzish); 3) fuqaroviy - huquqiy (majburiyat, shartnoma va bitimlarni o'z vaqtida bajarmaslik oqibatida mulkiy, moddiy va ma'naviy zarar etkazish); 4) jinoiy – huquqiy (ekologiya sohasidagi jinoyatlarni sodir etish). Shuni takidlash joiski, sodir etilgan ekologik huquqbuzarliklarning turi va uning ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab, davlat majburlov choralari ham o'zgarishi mumkin. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanishni ta'minlash choralari tizimda qonun hujjatlariga rioya qilmaganlik, ekologik talablarni buzganlik uchun javobgarlik choralari muhim o'rinni egallaydi.

Ekologik javobgarlik – atrof tabiiy muhitga keltiriladigan zararning oldini olish va ularni qoplash yuzasidan kelib chiqadigan huquqiy normalar va ularga mos keluvchi huquqiy munosobarlarning iqtisodiy huquqiy kompleksidir. Ta’kidlash joizki, ekologik javobgarlik quyidagi ikki turga bo’linadi: 1) ekologik – iqtisodiy javobgarlik; 2) ekologik – huquqiy (yuridik) javobgarlik. Ekologik - iqtisodiy javobgarlik – ijtimoiy javobgarlik turi bo’lib, u atrof tabiiy muhitgayetkazilgan va qonun bilan belgilangan me’yordan oshmagan zarar bilan belgilanadi va keltirilgan zararni pul miqdorida so’zsiz qondirish bilan ifodalanadi. Tabiiyki, bu javobgarlikning ikki turi mavjud bo’lib, ular quyidagilar: a) foydalangalik uchun to’lovlar; b) ifloslantirganlik uchun to’lovlar. Ekologik - huquqiy javobgarlik - ekologik qonun me’yorlarini buzganligi oqibatidagi noqulay sharoitlarning majburiy kechinmasi yoki subyektlarning yuridik javobgarlikka tortilishi. Yuridik javobgarlik deganda , huquq normalarini buzganlik uchun jazo choralari qo’llash oqibatida huquqbuzarga salbiy oqibatlar tug’dirish va davlat tomonidan huquq talablarini bajarishga majbur etish tushiniladi. Yuridik javobgarlik ijtimoiy javobgarlikning bir turi bo’lib, huquqiy normalarda belgilanadi va davlatning majburlash kuchini qo’llash imkoniyatlari bilan hamisha bog’liq bo’ladi. Yuridik javobgarlik huquqbuzarlik sodir etganda uning salbiy oqibati kelib chiqqanda vujudga keladi. Yuridik javobgarlik davlatning majburlov xarakteridagi choralari huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik sodir etgan shaxsga nisbatan qollanilishi bilan bog’liq va u huquqbuzarlikka qarshi kurashning muhim vositasidir. Ekologiyaga doir qonunchilikni buzganlik uchun yuridik javobgarlik o’zining asosiy maqsadi va tamoyillari bilan boshqa qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlikdan farq qilmaydi, ammo ma’lum bir o’ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ushbu xususiyatlar o’simlik va hayvonot dunyosiga yetkazilgan zararni taksa uslubi asosida undirish va ekologik qonun hujjatlarini buzganlik uchun maxsus jazo choralari , ya’ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklash , to’xtatib turish va undan mahrum qilish choralari qo’llashdan iboratdir. Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga ega: tabiiy obyektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish qoidalarini buzgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qo’llash; atrof tabiiy muhitga va inson salomatligiga yetkazilgan zararni qoplash; yangi ekologik huquqbuzarlikni sodir etilishini ogohlantirish. Ekologiya sohasidagi sodir etilgan huquqbuzarliklarga nisbatan qo’llaniladigan choralarning o’ziga xos xususiyati shundaki, ularning eng og’irlari jinoyatlar to’g’risidagi qonun hujjatlariga asosan qo’llaniladi . Yuqorida ko’rsatigan javobgarlik turlari yer, suv, yer osti boyliklari, o’rmon atmosfera havosi, o’simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish bilan bog’liq qonun hamda talablarni buzganlik uchun qo’llaniladi. Zero, tabiatga noto’g’ri munosabatda bo’lganlik uchun jazo muqarrar: Umuman olganda, tabiat mutanosibligini buzilishi, tabiiy resurslarning kamayib borishi va atrof - muhit ifloslanishining 90-97 % insonlarning ho’jasizlarcha faoliyat yuritishlari bilan bo’g’liq. Taxlillar shuni ko’rsatmoqdagi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik

va ularni ekologik muhofaza qilish talablarga rioya qilmaslik, iqtisodiy rivojlanishda ekologik talablarni inkor qilish tabiat boyliklarini kamayib ketishiga, ekologik muvozanatni buzilishiga, jamiyatning esa inqiroz holatiga tushib qolishiga va ekologik xavf paydo bo'lishiga olib keladi. Buning uchun:

- aholi yashash muhiti va ekologik xavfsizlik darajasining kafolatlangan qulay shart sharoitlarini yaratish ;
- iqtisodiyod tarmoqlarini ekologizatsiyalashtirish, texnologik jarayonlarni va tabiatni muhofaza qilish faoliyatini takomillashtirish;
- atrof muhitning ishlab chiqarish va ho'jalik faoliyati chiqindilari bilan ifloslanishning oldini olish;
- atroftabiiy muhit muhofazasi tabiatdan foydalanish, ekologik ta'lim va barqqror rivojlanish maqsadlaridagi ta'lim sohasida tabiatni muhofaza qilish qonunchiligini va me'yoriy- uslubiy bazani rivojlantirish ;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatini takomillashtirish va tabiiy muhitni transchegaraviy ifloslanishning oldini olish bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish lozim.

Komil ishonch bilan aytish mumkinki, tabiat – biosferani saqlab qolish va uni o'zgartirish ko'p jihatdan inson faoliyati, ayniqsa ekologik - huquqiy savodxonlik, ekologik – huquqiy ta'lim va tarbiya bilan ham bog'liq. Atrof muhitga oqilona munosabatda bo'lish har bir davlat fuqarosining burchidir. Xulosa qilib aytganda, atrof-muhit muhofazasi va ekologik vaziyatni yaxshilash barcha davlatlar , xalqaro hamjamiyatlar, nohukumat uyushmalar bilan hamkorlikni keng yo'lga qo'yish orqaligina barqaror iqtisodiy rivojlanish, tabiat resurslaridan samarali foydalanish, ekologik tanglikni bartaraf etish va atrof- muhitini muhofaza qilish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Shodimetov Yu. Ijtimoiy ekologiyaga kirish: Darslik. – T. 1994
2. Tursunov x. Ekologiya asoslari va tabiatni muhofaza qilish . –T. 1997
3. Xolmo'minov Ekologiya va qonun .- T. 2000
4. Rajabov N. Sh. Ekologik me'yorlashning huquqiy muammolari // Davlat vahuquq. – 2004. №4
- 5.Xolmominov J. T. Tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza qilishning ekologik - huquqiy muammolari. – T. 2009
6. Xolmo'minov J.T. Inson va fuqarolarning ekologik huquqlarini kafolatlashning xalqaro huquqiy asoslari // Inson huquqlari va gumanitar huquq: falsafiy va huquqiy masalalari: Respublika ilmiy – amaliy konferensiyasi materiallari. – T. 2009- B. 30-35
7. Xolmo'minov J.T. Yoshlarga ekologik huquqiy tarbiya berish va shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari // Falsafa va huquq. – 2006. - №3. – B 66-67.
8. Ekologiya huquqi (ikkinchi nashr). Darslik. –T. 2013